Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 43, Aralık 2019, s. 476-490

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.39693>

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali DURUR

Fırat Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu, malidurur44@gmail.com. ORCID ID:

<https://orcid.org/0000-0003-0970-9609> Tlf: 0537 345 90 60

KUR'AN TEFSİRİNDE EBÛ HANİFE EKOLÜNÜN ROLÜ

Özet

Kur'an-ı Kerim nâzil olduğu günden beri insanların yaşamına yön vermiş günlük hayatlarını şekillendirmiştir. Müslüman âlimler Kur'an üzerinde farklı alanlarda çalışmalar yapmış insanların yaşamlarını kolaylaştıracak, şekil ve yön verecek yorumlarda bulunmuşlardır. Toplumsal yaşamın hukuki kuralları da yine Kur'an çerçevesinde ondan istinbat edilen hükümler çerçevesinde oluşturulmuştur. Ebû Hanîfe ve talebeleri de Müslüman toplumun sosyal yaşamdaki kurallarını Kur'an çerçevesinde oluşturma gayretini göstermişler ve bunda da muvaffak olmuşlardır. Diğer bir deyişle Kur'an'ın hüküm içeren âyetlerinin zamana şartlara ve mekâna uygun olarak, Kur'an'ın ruhuna ters düşmeksizin tefsirini yapmışlardır.

Ebû Hanîfe ekolünün Kur'an'ı tefsir ederken dayandığı esasların kökeni tabiîn ve sahâbenin görüş ve içtihatlarına dayanmaktadır. Her ne kadar Ebû Hanîfe'den bizlere ulaşan bizzat kendisinin yazdığı eser olmasa da ona isnat edilen eserlerde, İmam Muhammed ve İmam Yûsuf gibi öğrencilerinin kaleme aldıkları kitaplarda ekolün tefsirdeki kökenlerini görebilmekteyiz.

Ebû Hanîfe ekolü tefsir ilminden ziyade fıkıhta meşhur olmuştur. Bu hususiyet ekolün tefsir faaliyetlerinin tanınmamasına veya az tanınmasına sebep olmuştur. Makalede bu kökenleri tespit ettikten sonra mezhep imamlarının kaleme aldıkları tefsir ilmiyle alakalı seçtiğimiz bazı çalışmaları IV. asırdan itibaren vermeye gayret ederek ekolün Kur'an tefsiri sahasındaki çabalarını göstermeye ve var olan müphemliği izale etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ekol, Tefsir, Köken, Mezhep imamları, Ebû Hanife.

THE ROLE OF EBÛ HANİFE SCHOOL IN THE IN THE QUR'AN INTERPRETION

Abstract

The Holy Quran has shaped people's lives since the day it became a shape and shaped their daily lives. Muslim scholars have made comments on the Qur'an that will facilitate and shape the lives of people who have studied in different fields. The legal rules of social life have also been established within the framework of the provisions that are referred to from the Qur'an. Abu Hanifah and his students also tried to establish the rules of social life in the social life within the framework of the Qur'an and succeeded in this. In other words, they interpreted the verses of the Qur'an containing the provisions in accordance with the conditions and place of time, without contradicting the spirit of the Qur'an.

The origins of the principles on which the Abu Hanif school was based on the interpretation of the Qur'an are based on the views and jurisprudence of the natural and the Companions. Although Abu Hanifa is not the work he personally wrote, we can see the origins of the school in the exegesis of the school in the books written by his students such as Imam Muhammad and Imam Yusuf.

The school of Abu Hanifa became famous in fiqh rather than the science of tafsir. This has caused the school's exegesis activities not to be recognized or under-recognized. After identifying these origins in the article, some of the studies we have chosen about the commentary science written by the sect imams are included in the IV. We will try to show the efforts of the school in the field of Qur'anic exegesis and try to remove the ambiguity.

Key Words: Ekol, Tafsir, Origin, sect imams, Abu Hanifa.

1. GİRİŞ

Âlimlerimizin bizlere miras bıraktıkları eserlere ihtimam göstermek tarihimizin korunması ve günümüz dünyasını inşa etmek için önemlidir. Dönemlerinde ilim dünyamızın zirvesi konumunda olan bu âlimler selefle aramızdaki bağlantıyı gösterir, çizdikleri yolda metotları doğrultusunda azmimizi pekiştirir. Geçmişte ilim adına yaşanan parlak dönemi tekrardan kazanmaya olanak sağlarken Ebû Hanîfe, Şâfiî, Mâlik ve İbn Hanbel emsallerini ortaya çıkartma umutlarını yeşertir.

Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit (ö. 150/767) seçkin bir müçtehit ve âlimdir. İslam medeniyetini fikirleri, fıkhi ve bilgisiyle etkilemiştir. O zamanındaki tüm ilim dallarıyla ilgilenmiş ve öğrenciler yetiştirmiştir. Ben Ebû Hanîfe'nin ilim dünyasına yapmış olduğu katkılardan içerik olarak fikhî hükümleri kapsamından dolayı Kur'an tefsirindeki rolünü incelemeyi uygun gördüm.

Makalemiz üç bölümden oluşmaktadır: ilk bölümde sahabe ve tabiîn ekollerinden bahsederek İmam Ebû Hanîfe'ye nispet edilen ekolün kökenlerini, bu kişilerden ilmini nasıl tahsil ettiğini ve ilmi tahsil ettiği kişilerin tefsir ilminde Ebû Hanîfe'ye katkılarını anlatmaya gayret ettik. İkinci bölümde İmam Ebû Hanîfe'ye göre tefsir ilmi. Bu bölümde rivayet tefsirine yaklaşımını ve kitaptan usûl ve furûa dair istinbat ve istidlal etmedeki konumunu göstermeye çalıştık. Üçüncü bölümde ise Hanefî mezhebi imamlarının tefsir ilmindeki rollerini hicri asırlara

göre düzenleyerek mezhep imamlarından kitap yazmış olanları ve en önemli eserlerinden bahsettik. Neticede elde ettiğimiz bilgileri özetleyerek kanaatimizi bildirdik.

2. EBÛ HANÎFE EKOLÜNÜN TEFSİR İLMİNDEKİ KÖKENLERİ

Ebû Hanîfe'nin din anlayışını, fıkhi yaklaşımlarını, onu fıkıhta ve içtihatıta imam yapan istinbat becerisini anlayabilmek için onun Kur'an tefsirinde beslendiği ilk nüveleri tanımak gerekmektedir. Hanîfî mezhebi dayandığı ve beslendiği bu esaslar sayesinde her asırda toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmiştir.¹ Bu ilk kökenlerin izlerine Ebû Hanîfe'nin bizlere miras bıraktığı fıkıhta, ilmi kendilerinden almış olduğu hocalarında ve tefsir ilminin ve usulünün ilk yapı taşlarını oluşturan sahabenin ve tabiînin âlimleriyle olan bağlantısında² tespit edebilmekteyiz.

Ebû Hanîfe, ilmini muhtelif fikhî yönelişlere mensup sahabe ve tabiînin oluşturdukları Kur'an tefsiri medreselerinde eğitim ve öğretim görmüş olan çok sayıda âlimlerden almıştır. Ebû Hanîfe'nin en fazla tanınan hocası meşhur fakih Hammâd b. Ebî Süleyman'dır (ö. 120/738). Ebû Hanîfe İbn Mes'ûd'un oluşturduğu Irak medreselerinde tedris yapan âlimlerin yanında on sekiz sene eğitim ve öğretim görmüştür. Ebû Hanîfe Irak halkının fikhını bu âlimlerden öğrenmiştir. Hammâd b. Ebî Süleyman da fıkıhı hocası İbrahim en-Nehaî'den (ö. 96/714) öğrenmiştir. İbrahim en-Nehaî tabiîn âlimlerinin en seçkinlerindendir. O görüşleri ve rivayetleri kabul edilen saygın bir kişiliktir. İbrahim en-Nehaî Kûfe'de Abdullah İbn Mes'ûd'un öğrencilerinden ilim öğrenmiştir. Alkame b. Kays en-Nehaî (ö. 62/682), Esved b. Yezid en-Nehaî (ö. 75/694), Mesrûk b. Ecda' el-Hemedânî (ö. 63/683), Ubeyde b. Amr es-Selmânî (ö. 72/691), Şureyh el-Kâdî (ö. 80/699), Hâris el-A'vâr (ö.?), onun ilim öğrendiği kişilerden bazılarıdır. İsmi geçen kişiler hakkında Saîd b. Cübeyr, "*Abdullah'ın ashabı Kûfe'nin kandilleridirler*" demektedir.³

Ebû Hanîfe'nin ilmi İbn Mes'ûd'a bağlandığı gibi ileri gelen müfessir sahâbîlerle de ilişkilendirilmektedir. Ebû Hanîfe'nin tefsir bilgisi İmam Şa'bî (ö. 104/722), İkrime (ö. 105/723) ve Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/732) gibi tabiîn'in önde gelen isimleri aracılığıyla İbn. Abbâs ile ilişkilendirilmektedir. Ebu Hanife bu kişilerle Mekke'de görüşmüştür. Atâ b. Ebî Rabâh'ın o dönemlerde Mekke'de tefsir halkaları oluşturduğu ve Kur'an'ı tefsir ettiği bilinen bir husustur. İbn Abbâs Mekkelilerden Atâ aralarındayken kendisine soru sormamaları gerektiğini belirtmiştir.⁴ Bu durum bize Atâ b. Ebî Rabâh'ın ilim halkaları oluşturduğunu ve insanların sorularına cevaplar verdiğini göstermektedir. Ebu Hanife Atâ ve diğerleriyle Kur'an tefsiri hakkında görüş alışverişinde bulunmuş ve tefsir öğrenmiştir.⁵ Yine bilinen bir husustur ki Mekke ekolü İbn Abbâs'ın mirasıdır. İbn Abbâs Kur'an ilimleri arasında nasih ve mensuh bilgisiyle maruftur.⁶

¹ Ebû Zehre, Muhammed, *Ebû Hanîfe: Hayatuhu ve asruhu- ârauhu'l-fikhiyye*, Dâru'l-fikri'l-Arabiyyi, Beyrut, 1977, s. 68.

² Abdu'l-İsâvî, Şaban Suûd, *İbn Ömer ve eseruhu fi't-tefsir*, Mecelletü'l-câmiati'l-İslamiyyeti, sayı, 5/17, 2005, s. 15.

³ Ebû Zehre, Muhammed, *Ebû Hanîfe: Hayatuhu ve asruhu- ârauhu'l-fikhiyye*, Dâru'l-fikri'l-Arabiyyi, Beyrut, 1977, s. 68-69.

⁴ Selkî, Abdullah Muhammed, *Hibru'l-Ümmeti Abdullah İbn Abbâs*, Daru'l-İlm, Beyrut, 1986, s. 96.

⁵ Abdu'l-İsâvî, Şaban Suûd, *Devru Medrestî Ebî Hanîfete fi't-Tefsir*, Mecelletu Külliyyeti'l-İmami'l-Azam, sene, II, sayı, 3, 2006, s. 22.

⁶ Ebû Zehre, a.g.e. s. 64 ve 67.

Ebu Hanîfe'nin ilmi İbn Ömer'in mevlası Nâfi' vasıtasıyla İbn Ömer'e de dayanmaktadır. İbn Ömer fakih olup Ebû Hanîfe'ye tefsir hakkında birçok görüşü açıklamıştır.⁷ Diğer taraftan Ebû Hanîfe'nin bilgisi Kûfe'de mukim Hz. Ali taraftarlarına da istinat etmektedir. Ebû Hanîfe Irak'taki bu kişiler vasıtasıyla Hz. Ali'nin Kur'an tefsirine dair görüşlerini öğrenmiştir. Ali (r.a) Allah'ın kitabını bilen âlim ve fakih bir şahsiyettir.⁸ Ebû Hanîfe'nin fıkıh ve tefsir ilimlerindeki bilgisinin istinat ettiği kökenleri göstermesi bakımından '*Tarîhu Bağdad*' isimli kitapta zikredilen şu hikâye münasip olacaktır. "*Ebû Hanîfe İsa İbn Musa ile birlikte Halife Mansur'un yanına gittiler. İbn Musa Mansur'a şöyle dedi: 'Bu kişi günümüz dünyasının âlimidir.' Bunun üzerine Mansur Ebû Hanîfe'ye şöyle dedi: 'İlmi kimlerden öğrendin?' Ebû Hanîfe de şöyle dedi: 'İbn Ömer'in ashabı aracılığıyla İbn Ömer'den, Ali'nin ashabı vasıtasıyla Ali'den ve Abdullah'ın ashabı aracılığıyla da Abdullah'tan ki İbn Abbâs döneminde yeryüzünde ondan daha bilgili kimse yoktu.' Mansur bunun üzerine Ebû Hanîfe'ye 'senden emin oldum' dedi.*"⁹

Ebû Hanîfe'nin ilmî kökenleri muhtelif sahabilere istinat etse de onu ilmi esasında İbn Mes'ûd'un ashabı aracılığıyla daha çok İbn Mes'ûd'un medresesine dayanmaktadır. İbn Mes'ûd'un Ebû Hanîfe üzerinde önemli etkileri mevcuttur. Bu sebeple bu medresenin önemi ve tefsir ilminin gelişimine katkıları üzerinde kısaca durmak konumuz açısından isabetli olacaktır.

İbn Mes'ûd tefsirde tanınmış ve etkili bir şahsiyettir. İslam'ı ilk kabul edenlerden olup sahabenin önde gelenlerinden. İnce kavrayışı ve zekâsıyla bilinmektedir.¹⁰ Peygamber (s.a.v.) ondan Kur'an öğrenilmesini istemiştir: "*Şu dört kişiden Kur'an öğrenin; Abdullah İbn Mes'ûd, Sâlim, Muâz ve Ubey b. Ka'b.*"¹¹ İbn Mes'ûd Resulullahtan sonra fetva veren muayyen sayıdaki sahâbilerden biridir. Kur'an'ı anlama hususunda kendisiyle ilgili olarak şöyle konuşmaktadır: "*Bilsem ki Allah'ın kitabını benden daha iyi bilen biri var ve deve ile ona ulaşabiliyorum. Deveye biner ona giderim.*"¹² Ali İbn Ebî Talip'te onun ilmine şahitlik etmektedir: "*İbn Mes'ûd Kur'an ve sünneti öğrendi ve nokta koydu. Bilgi olarak bu ikisi ona kâfi gelir.*"¹³ İbn Mes'ûd zamanının problemlerine çözümler getirirken Kur'an'ı da tefsir etmekteydi. Bu iş için özel vakitler tahsis etmekteydi. Öğrencisi Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683) şöyle demektedir: "*Abdullah bize bir sûre okur ve o sûre hakkında gün boyunca konuşur ve tefsirini yapardı.*"¹⁴ Kendi arkadaşları da bu sözü tasdik ederek şöyle demektedirler: "*Öğrencileri bir araya geldiklerinde Mushafı açar ve okurlardı. O da âyetleri onlara tefsir ederdi.*"¹⁵ İbn Mes'ûd'un bu faaliyetlerinden ötürü ondan gelen tefsir rivayetleri oldukça çoktur. Onan gelen tefsir

⁷ Abdu'l-İsâvî, Şaban Suûd, *İbn Ömer ve eseruhu fi't-tefsir*, Mecelletü'l-câmiati'l-İslamiyyeti, sayı, 5/17, 2005, s. 15.

⁸ Ebû Zehre, a.g.e. s. 69.

⁹ Hatîb el-Bağdadî, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Tarîhu Bağdâd*, (thk. Dr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-ğarbi'l-İslamiyyi, Beyrut, 2002, s. 278; Ebû Zehre, a.g.e. s. 65.

¹⁰ Taş Köprü Zâde, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-Siyâde fi mevduâtü'l-ulûm*, Dâru'l-kutûbi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, 2: 11.

¹¹ İbn Sa'd, Muhammed b. Menî' ez-Zühri, *Tabakâtu'l-kübrâ* Mektebetü'l-meârif, Kahire, 1970, 2: 267; İbn Hacer Askalânî, Ahmet b. Ali Hacer Ebû'l-Fadl, *Fethu'l-bârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 2010, 9: 41.

¹² İbn Hacer Askalânî, a.g.e. 7: 18 ve 9: 31; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Minhâc şerhu sahihi Müslim b. Haccâc*, Dâru İhyâi turâsi'l-Arabî, Beyrut, 2010, 16: 17-18

¹³ İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddin Ebû Abdullah, *A'lâmu'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1977, 1: 15; Suyûtî, Celaleddin Ebu Bekr, *İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Mektebetu'l-asriyye, Beyrut, 1988, 4: 205.

¹⁴ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, (thk. Dr. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî), Dâru hicr Beyrut, 2001, 1: 36.

¹⁵ Ebû Ubeyde Kasım b. Sellâm, İbn Abdullah el-Herevî, *Fedâilu'l-Kur'an*, (thk. Mervan el-Atiyye, Muhsin el-Harebe ve Vefa Takiyüddin), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, 1995, 2: 14.

rivayetleri yoğunluk bakımından İbn Abbâs'tan sonra ikinci sıradadır. Hz. Ali'den gelen rivayetlerden ise daha fazladır.¹⁶

İbn Mes'ûd'un onlarca talebesi ondan tahsil ettikleri ilmi muhafaza ettiler ve kayıt altına aldılar. Fıkıh ve tefsir ile alakalı görüşlerini rivayet ettiler. İbn Kayyim el Cevziyye (ö. 751/1350) şöyle demektedir: “İbn Mes'ûd'un dışında hiçbir kimseye görüşlerini ve fıkhi meselelerdeki yaklaşımını yazan tanınmış talebeleri olmamıştır.”¹⁷ Yine şöyle demektedir: “Ümmet içerisinde İbn Mes'ûd'un ashabı, Zeyd b. Sâbit'in ashabı ve Abdullah İbn Abbâs'ın ashabı sayesinde din, fıkıh, ve ilim neşvü nema bulmuştur. İnsanların genelinin ilmi bu kişilere dayanmaktadır... sonra İbn Kayyim sözünü şöyle tamamlamaktadır; ‘Irak halkının ilmi İbn Mes'ûd'un ashabı sayesinde’.”¹⁸

Irak halkı fıkıh İbn Mes'ûd'un ashabından öğrendiği gibi tefsiri de onlardan öğrenmiş ve uzmanlaşmışlardır. İnsanların ekseriyeti bu kişilerden öğrendiklerini bir araya getirmişler, ezberlemişler ve tedris etmişlerdir. Buna dair İbn Teymiyye şöyle demektedir: “Tefsir ilminde insanların en bilgililerini Mekke halkı barındırmaktadır. Çünkü Mücâhid, Atâ b. Ebî Rabâh ve İkrime gibi İbn Abbâs'ın öğrencileri Mekke'de mukimdirler. Aynı şekilde Kûfe halkı da İbn Mes'ûd'un takipçilerini aralarında barındırdığından dolayı da tefsirde söz sahibidirler.”¹⁹ Tefsir ve tefsir tarihi ile ilgilenenler İbn Mes'ûd'un rivayet ettiği tefsir tarihlerine başvurduklarında tefsire dair nakillerin çokluğuna şahit olacaklardır. Aynı şekilde Irakta mukim âlimler arasında yaygınlaşan ahkâm âyetleriyle ilgili İbn Mes'ûd'un görüşlerinin bu fakihler vasıtasıyla İmam Ebû Hanîfe'ye tevarüs ettiğine de şahit olacaklardır.²⁰ Abdullah İbn Mes'ûd ve öğrencilerinin tefsirde üslûp ve yöntemlerini şöyle belirtebiliriz:

İbn Mes'ûd öğrencilerine naslardan hüküm çıkarma metotlarını öğretmiş ve onları rey ve istidlal esaslarına göre eğitmiştir. Bu eğitim nedeniyle öğrencilerinde hükümlerin istinbat üsluplarını kullanma ve Kur'an'ı tefsir edebilecekleri akli melekeler ileri düzeydedir. Onlar arasında rey ve içtihat üzere Kur'an'ı tefsir eden müfessirler oldukça çoktur.²¹ Rey ehli olma Irak ekolünün diğer ekollerden farklılaştığı bir hususiyettir. İbn Mes'ûd onların rey ve içtihadı olan meyillerini bildiğinden ötürü naslardan istidlal esaslarını öğrencilerine öğretmiş, aralarında Ebû Hanîfe'inde bulunduğu Irak havzasında yetişmiş ulema bu yöntemi miras almıştır. Bu havzada bulunan tefsir medresesinin de bu metottan etkilenmesi son derece doğaldır. Irak ekolünde rey ve içtihatla tefsir yapmak oldukça yaygındır. Çünkü icthadî ve ihtilaflı meselelerde çıkarımlarda bulunma Kur'an ve sünnet naslarının anlaşılması hususunda rey ile ilişkili konulardandır.²² Hanefî mezhebi âlimlerinin kitaplarındaki icthadî ve ihtilaflı meselelerde istinbat ettikleri mevzular incelendiğinde ilk olarak İbn Mes'ûd'un görüşleri fark

¹⁶ Suyûtî, İtkân, 4: 204.

¹⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e. 1: 20-21.

¹⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, a.g.e. 1: 20-21.

¹⁹ İbn Teymiyye, Muhammed Takiyuddin Ebû'l-Kasım, *Mukaddimetu fi usûli't-tefsir*, Dâru mektebeti'l-hayat, Beyrut, 1980, s. 71.

²⁰ Meşhedânî, Haşim Abdu Yâsîn, *Abdullah İbn Mes'ûd ve medresetuhu't-tefsiriyye*, Mektebetu külliyyetü'l-ulûmî'l-İslamiyye, Bağdad, 1990, s. 253.

²¹ Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, Mektebetu'l-vehbe, Kahire, 2010, 1: 118; Muhsin Abdulhamid, *Tatavru't-tefsir* Dâru'l-kutub, Musul, 1989, s.122.

²² Zehebî, a.g.e. 1: 122.

edilmektedir. Bunun sebebi büyük bir olasılıkla Ebû Hanîfe ve takipçilerinin İbn Mes'ûd'un Kırâatını ve onun görüşlerini esas almış olmalarıdır.²³

3. EBÛ HANÎFE'YE GÖRE KUR'AN-KERİM TEFSİRİ

Geçen bölümde tefsir ilmi ve ilgili rivayetlerin Ebû Hanîfe'ye nasıl ulaştığını gördük. Şüphesiz bu haberler arasında peygamberden gelen hadisler, sahabenin ve tabînin Kur'an'ın içeriğini açıklayan, manasını beyan eden görüşlerini ve içtihatlarını bildiren mevkuf haberler eserlerde mevcuttur. Tüm bunların hepsi Ebû Hanîfe'nin fıkhıdaki usulünü ve şer'î delilleren istinbat ve istidlal yapma metodunu ortaya koymaktadır. Ebu Hanife fıkhıdaki usulünü ve istidlal metodunu şöyle izah etmektedir: “*Bir problemi çözümlmek istediğimde Allah'ın kitabına başvuruyorum. Eğer onda çözüm bulamazsam Peygamberin sünnetinde çözüm yolunu arıyorum. Kitap ve sünnette çözüm yolunu bulamadığımda ise sahabenin görüşlerine bakıyorum ve onlar arasında en uygun gördüğümü tercih ediyorum. Son merhalede iş gelip İbrahim en-Nehaî, Şa'bî, İbn Sîrîn ve Hasan'ın yaptıkları içtihatlar kalınca onların içtihat ettikleri gibi ben de içtihat yapıyorum.*”²⁴

Diğer Müslüman âlimlerde olduğu gibi Ebû Hanîfe'ye göre Kur'an, tüm şer'î hükümlerde istinbat etmede ilk şer'î delildir. Anlamı kavramaya yardımcı unsurların bir araya gelmesiyle Kur'an tefsiri gerçekleşmektedir. Bu hususta ilk başta gelen husus peygamberden gelen merfu' hadisler ve sahabeden nakledilen Kur'an tefsiriyle alakalı sözlerdir. Çünkü sahabiler peygamberden sonra Allah'ın kitabını en iyi bilen ve tanıyan kişilerdir. Ebû Hanîfe'ye isnad edilen “*Müsned*” isimli eseri okuduğumuzda bu hususları net bir şekilde müşahade ederiz. Bu eser incelendiğinde Ebû Hanîfe'nin Peygambere isnat ettiği rivayetleri veya ondan gelen bu rivayetleri öğrenip bir araya getiren takipçilerinin rivayetlerini de görürüz. Bu eserde “*Kitabu't-Tefsir*”²⁵ başlığı altında Ebû Hanîfe'nin tefsir rivayetlerinin nakledildiği bir bölüm bulunmakta ve tefsir hakkında on beş hadis ve eser nakledilmektedir. Bu rivayetlerin dokuz tanesi merfu' olup peygambere ulaşmaktadır. Bu rivayetlerde صَدَّقَ بِالْحُسْنَى “*En güzel olanı onaylarsa*” (Leyl sûresi, 92/6) yani “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” derse şeklinde Kur'an'dan bazı âyetlerin tefsir ve beyanı bulunmaktadır. Bu eserde Sahabîlerden, İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs'tan iki, Tabîinden Ebû Sâlih ve Dahhâk İbn Müzâhim'den birer eser vardır.²⁶

“*Müsned*” isimli eserde Ebû Hanîfe'nin tefsire dair yaklaşımını ortaya koyan rivayetler fikhî anlayışının belirtildiği rivayetlere nazaran daha azdır. Fakat kanaatimizce bu kitapta mevcut tefsir rivayetleri ondan rivayet edilenlerin hepsini kapsamamaktadır. Yine bu eserden hareketle Ebû Hanîfe'nin Kur'an'ı tefsir ederken eser ve nakle itimat ettiğini, tabîinden gelen tefsir rivayetlerini kabul ettiğini anlamaktayız. Belirtmemiz gerekir ki Ebû Hanîfe fıkhıta tabîîn sözünü sahabe sözü gibi hüccet kabul etmemektedir. Fakat onların sözüne yakınlık hissetmektedir veya tefsirde tabîîn sözünün bir değeri olduğunu belirtmektedir. Ebû Hanîfe'nin Allah'ın kitabını kendi re'yi ile tefsirden kaçınması, onu kendinden önce gelen sahabeden nakil yapanlara ve onların tefsir rivayetlerine yönlendirmiştir. Fakat bu rivayetler üzerine fikhî

²³Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed, *el-Mustasfâ min İlmi'l-usûl*, (thk. Hamza b. Züheyr Hafız), Şirketu'l-Medineti'l-Münevvere li't-tibaa, Medine, 2008, 1:102.

²⁴İbn Sa'd, *Tabakât*, 2: 375; Ebû Zehre, a.g.e. s. 239.

²⁵Ebû Nuaym el-İsbehânî, *Müsnedü'l-İmam Ebî Hanîfete*, (thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî), Mektebetü'l-kevser, Riyad, 2008, s. 60-61 ve 187.

²⁶Bkz. Ebû Nuaym el-İsbehânî, a.g.e. s. 129 ve 278.

anlayışını inşa etmemiştir diyebiliriz. Bu aşamada sormamız gereken önemli bir soru da Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşlerine ve Kur'an'dan istidlal ettiği delillere ulaşmak mümkün müdür?

Ebû hanîfe'nin tefsir metodunu ve Kur'an'dan istinbat yöntemini tespit edebilmek için tefsirdeki görüşlerini inceledik. Bu fikhî görüşler, onun ve teşkil ettiği ekolün görüşleriydi ve Kur'an'dan bir kaynağı ve temeli olmalıydı. Lakin bu hususta birçok zorlukla karşılaştık. Hanefî mezhebi usulünce yazılmış kitaplarda Kur'an'dan yapılan istidlaller çok azı hariç Ebû Hanîfe'ye nispet edilmediği gibi onun öğrencilerine, takipçilerine ve ekolüne de nispet edilmediğine şahit oldum. Hatta Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarının naklettiği görüşlerin, rivayetlerde geçen bir eser, meşhur haber, sahabe fetvası veya tabîî görüşü olduklarını tespit ettim. Bu hususiyet bu bilgilerin delil olma durumlarına da engel teşkil etmekteydi. Ancak Ebû Yûsuf'un kitapları çok az miktarda deliller sunmaktadır. Bazı âlimlerin bahsettiği üzere Ebû Hanîfe'ye ait istinbat örneklerinin olmaması sorgulanabilir. Bu hususun nedenini belirtmeden önce şu bilgiye vakıf olmamız gerekmektedir: Müctehit âlimlerin birçoğu fikhî konularının tartışılmaz olmasına, verâ' sahibi olmalarına ve görüşlerinin yaygın olmasına rağmen Kur'an'ı tefsir ederken çıkarımlarında delil belirtmemişlerdir. Abdullah İbn Ömer, Saîd b. Müseyyeb, (ö. 94/713) Medine'nin yedi fakihi,²⁷ Şa'bî ve Mesrûk gibi sahâbe ve tabîîn arasında bu durumun örnekleri oldukça fazladır. İsmi geçenler tanınmış fakihlerdir ve fikhî fetvaları oldukça çoktur. Bu hususiyeti Saîd b. Müseyyeb'in arkadaşlarından biri şöyle belirtmektedir: “*Saîd b. Müseyyeb'e helal ve haram hakkında sorular sorduğumuzda hemen cevaplıyordu. Kur'an âyetlerinin tefsiri hakkında sorduğumuzda ise insanların en bilgilisi olmasına rağmen hiç işitmemiş gibi susar ve cevap vermezdi.*”²⁸

Hanefî fikhının realitesi ve bu ekolün nakil ve tedvin yöntemi Muhammed Ebû Zehre'nin anlattığı gibidir. Bu hususu onun dilinden özetlemeye çalışacağız. Ebû Hanîfe'nin İmam Şâfiî'nin kitabı “*el-Ümm*” gibi fikhî konulara göre tertip edilmiş bir kitabı mevcut olmadığından istinbat ettiği delilleri rahatlıkla tespit edememekteyiz. Elbette talebeleri onun görüşlerini yazarak bir araya getirmiş ve kayıt altına almışlardır. Fakat bu kitaplar önceden değindiğimiz üzere genellikle delilleri zikretmemişlerdir. Mesela Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) asıl itibarıyla “*Zahiru'r-Rivaye*” kitaplardan kabul edilen “*Mebisûr*” isimli kitabı Ebû Hanîfe'nin bazı meseleler hakkında verdiği fetvaları barındırmaktadır. Fakat kitabın tamamında deliller zikredilmemiştir. Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) eseri “*Kitabu'l-Harac*” ta aynı usûle kaleme alınmış olup deliller bazı mevzular hariç zikredilmemektedir. Ancak Ebû Hanîfe ve talebelerinin takipçileri delil getirmeye, hükümlerden kıyas yoluyla tahrîc yapmaya, istihsan sebeplerini beyan etmeye ve örfe müstenit hükümleri izah etmeye özen göstermişlerdir.²⁹ Fakat Ebu Zehre'nin de belirttiği üzere bu istidlallerin tamamen Ebû Hanîfe'nin hükümler hakkındaki görüşlerini yansıttığı hususuna tam bir kanaat sahibi değiliz.³⁰ Bu istidlaller Ebû Hanîfe'nin görüşlerini te'yid etmek üzere takipçilerinin ‘bize göre’, ‘buna delil olarak’ veya ‘bizim için’ gibi ifadelerinden anlaşıldığı üzere Kur'an'dan getirilen delillerdir.

²⁷ Medine'nin yedi fakihi şunlardır; Urve b. Zübeyr b. Avvâm (ö. 93/712), Saîd b. Müseyyeb, Ubeydullah b. Abdullah, (ö. 98/716) Harice b. Zeyd, (ö. 100/718-719) Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725) ve Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir. (ö. 107/725) Yedinci kişi olarak üç şahıs arasında ihtilaf vardır. Bunlar; Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/713), Ebû Seleme b. Abdurrahman (ö. 94/712/713) ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer'dir. (ö. 106/725) Bkz. Kallek, Cengiz, *Fukaha-yi Seb'a*, TDV İslam Ansiklopedisi, ist. 1996, 13: 214.

²⁸ İbn Teymiyye, a.g.e. s: 104

²⁹ Ebû Zehre, a.g.e. s. 188-210.

³⁰ Ebû Zehre, a.g.e. s. 194-195.

Ebû Hanîfe'nin istinbat ederken hareket noktasını oluşturan ve dayandığı usûl ilkelerini anlatan ve ona nispet edilen bir kitap mevcut olmadığından Fer'î hükümler hakkında söylenenlerin bir benzeri bu hükümlerin usûlü hakkında da söylenilebilir. Lakin onun tedvin edilmemiş olsa bile hükümlerden istinbat yaptığına dikkate aldığı bir usulün olması gereklidir. Bu hususu talebelerinin nakletmiş olmamaları Ebû Hanîfe'nin bir usûlü olmadığına delil teşkil etmez. İmam Pezdevî (ö. 493/1100) gibi âlimler mezhep imamlarının görüşlerini ve onlardan rivayet edilmiş furû'a dair hükümleri inceleyip bu yöntemi tespit etmeye gayret etmişlerdir.³¹ Verdiğimiz bilgiler ışığında şu tespitleri yapabiliriz:

1. Ebû Hanîfe tefsirde eserlerden (sahabî ve tabiîn sözleri) oldukça fazla istifade etmiştir. Zikrettiğimiz üzere biz bunu onun muhtelif tefsir ekolleriyle olan bağlantısından anlamaktayız. Ebû Hanîfe sahâbe icmâ ettiğinde onların görüşlerini kabul etmiş, ihtilaf ettiklerinde ise iki gruptan birini tercih etmiştir. Biz bu hususu delillerin zikredildiği kitaplardan, mezhep âlimlerinin bahsetmelerinden ve aralarındaki ihtilaflardan anlamaktayız. Hanefî mezhebi kitapları sahâbenin görüşlerinin de geçtiği ihtilaflı konularla doludur. Örneğin, *Boşanmış bayanlar üç ay hali beklesinler*” (Bakara, 2/228) *والمطلقات يتربصن بأنفسهن ثلاثة قروء* âyetinde geçen ‘قروء’ kelimesinin anlamının hayız mı yoksa temizlik mi olduğu hakkında âlimler ihtilaf etmişlerdir. Ebû Hanîfe lafzın hayz olduğunu belirtmektedir. Bu görüş sahâbeden Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'inde (ö. 42/662/63) kabul ettikleri görüştür. İmam Şâfiî ve bir kısım ulemâda lafzın temizlik anlamında olduğunu belirtmişlerdir. Bu yaklaşım ise sahabeden İbn Ömer, Zeyd b. Sâbit ve Hz. Aişe'nin taraftarı oldukları bir görüştür.³² Benzer bir durumda *muayyen günlerde Allah'ın ismini anmaları...*” (Hac, 22/28) âyetinin tefsirinde bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'ye göre ‘muayyen günler’ Zilhicce ayının ilk on günü olup son günü nahr/kurban günüdür. Bu görüş İbn Abbâs ve birçok müfessirden rivayet edilmiştir. İmam Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre ise muayyen günlerden kasıt nahr/kurban günleridir. Bu görüş ise İbn Ömer'den gelmektedir.³³ Ebû Hanîfe ekolünde Sahâbe görüşü veya onların görüşlerine uygun onlarca örnek bulmamız mümkündür. Daha önce geçtiği üzere Hanefî ekolünde mütevatir olmayan veya meşhur olan Kırâatlara uygun yorumlar da görmektediriz. Örneğin Keffaret orucunun hükmünün belirtildiği *متتابعات* *...üç gün oruç tutmalı...*” (Mâide, 5/89) âyetinde İbn Mes'ûd Kırâatinde *فصيام ثلاثة أيام* lafzının bulunmasından dolayı Hanefî mezhebinde keffaret orucunun art arda olması hükmü verilmiştir.³⁴ Yine *على الوارث مثل ذلك* “... bir benzeri varise de gerekir...” (Bakara, 2/233) âyetini İbn Mes'ûd Kırâatine uygun olarak tefsir etmişler ve burada belirtilen hükmü mahrem yakına da tatbik etmişlerdir.³⁵

2. Ebû Hanîfe'nin görüşleri ve istinbatları usûl kaidelerine istinat etmektedir. Hatta bunlar bu kaidelere temel olmuştur. Tüm bu kaide ve kurallar çerçevesinde belirtilen hükümlerin istinbat edilmesinde Kur'an ve sünnet naslarından etkilenmemiş olması veya bunlardan ilham almamış olması kabul edilebilecek bir husus değildir. Örneğin *إلا أن تكون تجارة* “...ancak karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması...” (Nisâ, 4/29) âyetinin hükmünde Karşılıklı rıza (التراضي) veya karşılıklı alışveriş (التعاطي) kelimelerinin umum

³¹ Ebû Zehre, a.g.e. s. 237.

³² Cassâs, Ahmet b. Ali Ebû Bekir er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî), Dâru İhyâi turâsî'l-Arabî, Beyrut, 2010, 1: 364.

³³ Neseffî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmet b. Mahmut, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, (thk. Yusuf Ali Bedevî), Dâru'l-kelimi't-tayyib, Beyrut, 1998, 2: 131.

³⁴ Neseffî, a.g.e. 1: 282.

³⁵ Neseffî, a.g.e. 1: 118.

bildiren lafızlar olduğunu görmekteyiz.³⁶ Yine *فإن أحصرتم فما استيسر من الهدى* "...eğer mahsur kalırsanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin..." (Bakara, 2/196) âyetinin hükmünde mahsur kalmanın hastalık veya düşmanın sebep olacağı belirtilir. Biz bu durumu usulde zahir olana yorumlanma demekteyiz. Bu husus ta umum bildiren bir durumdur.³⁷ Usûlü Serhsî, Pezdevî ve Buhârî gibi temel usûl kitaplarına müracaat edildiğinde Hanefî mezhebi kitaplarında zikredilmeyen bu hususları rahatlıkla fark ederiz. Muhammed Ebû Zehre "Ebû Hanîfe" isimli kitabında bu kaidelerin bazılarının Kur'an'dan temellerini belirtmiş ve usûlcülerin kuralları çerçevesinde tartışarak açıklık getirmiş, âm, has ve nesh gibi dayanaklarını göstermiştir.³⁸

4. HENEFÎ EKOLÜ İMAMLARI VE TEFSİRDEKİ ROLLERİ

Hanefî mezhebi imamları te'lif ettikleri tefsir kitaplarıyla farklı yönelişleri, meşrepleri ve türleri barındıran İslami literatürde kendi görüş ve istidlalleriyle yerlerini almışlardır. Bu kitaplar sadece ahkâm âyetlerinin tefsir ve ta'lilleri olmayıp Kur'an'ın tamamını kapsayan tefsirler de kaleme almışlardır. Şunu belirtmemiz gerekir ki bu çalışmaların çoğunluğu ahkâm âyetleriyle ilgilidir. Hanefî ekolündeki bu genel yaklaşıma ek olarak dilbilimsel tefsir, kelimî tefsir ve edebî tefsir örneklerini de görmekteyiz.

Hanefî mezhebinin ilk tabakasını oluşturan İmam Yusuf ve İmam Muhammed gibi şahsiyetlerin özellikle tefsir alanında yazmış oldukları kitaplara veya ahkâm âyetleriyle ilgili kaleme aldıkları tefsir eserlerine rastlamamaktayız. Fakat ikinci tabaka ve daha sonra gelenler, Kur'an tefsiri özellikle de ahkâm âyetlerinin tefsirine ihtimam göstermişler ve kitaplar yazmışlardır. Bu tabaka müçtehitler tabakası olup, mezhep kurucusundan görüş belirtilmemiş olan konularda içtihat etmişlerdir. Bu aşamada Hanefî ekolüne mensup müfessir müelliflerce kaleme alınmış önemli tefsir kitaplarının yazıldığı asırlara göre sıralamaya çalışacağız. Bu sıralamada kısaca tefsir kitaplarını ahkâm âyetlerine verdikleri konuma göre zikrederek değerlendirmeye çalışacağız.

IV. Asır;

1. *Ahmet b. Muhammed b. Selâme İbn Abdulmelik Ebû Cafer el-Hacrî el-Mısrî et-Tahâvî* (ö. 321/933); Mısırda Hanefî ekolünün önde gelen âlimlerindendir. Tahâvî döneminde Hanefî ekolü Mısırda etkin olmuş mensupları artarak zirveye ulaşmıştır. Fakih ve sikâ bir kişiliğe sahip olan Ahmet b. Muhammed yirmi cildi aşkın "*Ahkâmu'l-Kur'an*" isimli eseri yazmıştır. Yine onun bin varaktan müteşekkil Kur'an tefsiri mevcuttur.³⁹ Akide/inanç üzerine yazmış olduğu "*Akidetü't-Tahâviyye*" isimli eseriyle tanınmıştır.

2. *Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâturîdî* (ö. 333/944); "*Te'vilâtü Ehli's-Sünne*" isimli tefsir kitabıyla tanınmaktadır. Bu eser hakkında Kureşî (622/1225) şöyle demektedir: "*Hiçbir kitap buna denk olamaz hatta yanına bile yaklaşamaz. Bu kitap tefsir ilminde benzeri olmayan bir üslupla tasnif edilmiştir.*"⁴⁰ İmam Mâturîdî'nin tefsir sahasında

³⁶Nesefî, a.g.e. 1: 231.

³⁷ Nesefî, a.g.e. 1: 100.

³⁸ Ebû Zehre, a.g.e. s. 236-271 arası.

³⁹ Davûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali, *Tabakâtü'l-müfessirin*, (thk. Ali Muhammed Ömer), Matbatu istiklâlî'l-kübrâ, Kahire, 1972, 1: 74; Tâş Köprizâde, a.g.e. 2: 249.

⁴⁰ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhay el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Dârul-Ma'rife, Beyrut, 1906, s. 195; Hâcî Halife, Mustafa b. Abdullah Kâtîp Çelebi, *Keşfu'z-zünûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-fümûn*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdâd, 2010, 1: 282.

kaleme aldığı, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâatin tevhid/i'tikad esaslarından, Ebû Hanîfe'nin fıkıh usûlü ve furû'undan bahseden "*Te'vîlât*" isimli eseri günümüzde matbudur.

3. *Ali İbn Mûsâ Ebîl-Hasan b. Yezdâd el-Kummî* (ö. 350/961); yaşadığı dönemin re'y ehlinde olup Hanefî mezhebi fakihlerindendir. Eserlerinden bazıları şunlardır; "*Ahkâmu'l-Kur'an*" Değerli bir eser olup ahkâm âyetlerini tefsir etmektedir. "*Nakdu ma halefe fîhiş-Şafiyyi'l-Irakıyyin fî ahkâmi'l-Kur'an*" Ali İbn Mûsâ bu eserinde Iraktaki Şâfiî mezhebi mensuplarının hüküm âyetlerine yaklaşımlarını eleştirmektedir.⁴¹

4. *Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecrete b. Mansûr Ebû Bekir el-Bağdâdî* (ö. 305/917 veya 350/961); kâdı ve hafız olup Vekî' diye tanınmıştır. Ahkâm ve ulûmu'l-Kur'an konularında mütehasstır. Bu konularda birçok eser tasnif etmiştir. Bazıları şunlardır; "*Garîbu'l-Kur'an*", "*el-Kırâât*", "*et-Takrîb fî Keşfi'l-Garîb*", "*Mucezu't-Te'vîl an Mu'cizi't-Tenzîl*" ve "*Kitâbu'l-Vukûf*."

5. *Ahmed b. Ali er-Râzî Ebû Bekir el-Cessâs* (ö. 370/981); Hanefî mezhebi onunla birlikte tefsir sahasında zirveye ulaşmıştır. Mesâil konularında müçtehit tabakasındandır. Birçok kitabı vardır. En önemli eserlerinden kabul edilen "*Ahkâmu'l-Kur'an*" matbudur. Cessas bu eserinde ahkâm âyetlerinin tefsirini yapmaktadır. Müçtehit imamların istinbat ettiği hükümleri bir araya getirmiş, delillerini zikretmiştir. Müellif eserinde mensubu olduğu Hanefî mezhebinin görüşlerini öne çıkarmış ve savunmuştur.⁴²

6. *Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmet b. İbrahim es-Semerkandî* (ö. 373/983); Hanefî mezhebi imamlarındandır. İmamı'l-Hüdâ olarak tanınmıştır. Kitapları Hanefî mezhebinin fıkıh alanındaki en değerli kaynak eserler olarak kabul edilir. Onun "*Bahru'l-Ulûm*" isminde rivayet ve re'y tefsirini bir araya getirdiği Kur'an'ı Kerim tefsiri vardır. Bu eserinde fikhî hükümlere de ihtimam göstermiştir.⁴³

V. Asır;

1. *Ali b. Muhammed b. Abdulkarim b. Mûsâ el-Pezdevî* (ö. 493/1100); fıkıh usulü ve furû'da söz sahibi, farklı ilim dallarını şahsında bir araya getirmiş önemli bir şahsiyettir. Muteber eserleri mevcut olup yirmi cüz olduğu söylenen Kur'an tefsiri mevcuttur.⁴⁴

2. *Mansûr b. Muhammed b. Abdulcebbâr Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî* (ö. 489/1096); tefsir, fıkıh, hadis ve usûl konularında eserler vermiştir. Üç ciltlik Kur'an tefsiri vardır. Ebû'l-Hasenât Muhammed el-Leknevî "*Fevâid*" isimli kitabında Muhammed Abdulcebbâr ismiyle bu kitaptan bahsederken şöyle demektedir: "*Anlaşılması kolay, faydalı ve her okuyan kişinin olumlu görüş belirttiği bir eserdir.*"⁴⁵

⁴¹ Dâvûdî, a.g.e. 1:439; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaeddin, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, (Ali Muhammed Ömer), Mektebetü'l-vehbe, Kahire, 2010, s. 74.

⁴² Davûdî, a.g.e. 1: 56; Ebû'l-Hasenât Muhammed Leknevî, a.g.e. s. 27.

⁴³ Davûdî, a.g.e. 1: 346; Tâş Köprizâde, a.g.e. 2: 2.

⁴⁴ Ebû'l-Hasenât Muhammed Leknevî, a.g.e. s. 124.

⁴⁵ Davûdî, a.g.e. 2: 339

VI. ASIR;

1. Mahmud İbn Ömer İbn Muhammed İbn Ömer Ebû'l-Kasım Cârullah ez-Zemahşerî (ö. 538/1144); itikatta Mutezilî amelde ise Hanefî mezhebine mensuptur.⁴⁶ Benzersiz eserler te'lif etmiştir. “Keşşâf” isimli tefsirinde i'câz şekillerini izah etmiştir. Bu eser belagat ve beyan şekillerini tafsilatlı bir şekilde Kur'an çerçevesinde izah etmektedir. Bu sebeple âlimler bu eser üzerinde sayısız şerh ve haşiyeler kaleme almışlardır.⁴⁷

2. Ali b. İbrahim b. İsmail Nâsiruddin el-Ğaznevî el-Belhî (ö. 582/1187); Nizâmu'l-İslam ve Tâcu's-Şeri'a unvanlarıyla tanınmıştır. Tefsir ve fıkıh ilimlerinde söz sahibidir. “Tefsiru't-Tefsir” ismini verdiği iki ciltlik oldukça hacimli Kur'an tefsiri vardır.⁴⁸

3. Ömer b. Muhammed b. Ahmet b. İsmail Necmeddin Ebû'Hafs en-Nesefî (ö. 537/1142); usûl, kelâm ve tefsir konularında uzman bir kişiliktir. Özellikle tefsir ve fıkıh konularında eserler vermiştir. “et-Tefsîr fî't-Tefsîr” isimli tefsiri, alanında geniş kapsamlı tefsirlerden kabul edilmektedir.⁴⁹

VII. ASIR;

1. Yusuf b. Kaz'alî Şemseddin İbn el-Cevzî, (ö. 654/1256); “Tefsiru'l-Kur'an'î'l-Azim” isminde yirmi yedi ciltlik tefsiri vardır.⁵⁰

2. Ahmet b. Nâsir b. Zâhir Allame Burhaneddin Şerif el-Hüseynî (ö. 689/1290); zahit kişiliğiyle tanınmıştır. Yedi ciltlik bir tefsir kitabı vardır.⁵¹

VIII. ASIR;

1. Abdullah b. Ahmet b. Mahmut Ebû'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310); fıkıh ve usûlde imam olan en-Nesefî bu mevzularda eserleri olan bir şahıstır. “Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl” ismiyle bir tefsir kitabı vardır. Eser orta ebatta bir tefsir olup Beydâvî'nin (ö. 685/1286) ve Keşşâf'ın tefsirlerinden özetlenerek kaleme alınmıştır. Nesefî eserinde belagat konularını izah ederek Kur'an'ın hassas anlamlarına vurgu yapmış, Hanefî mezhebini esas alarak fikhî meselelere reddiyeler sunmuştur.⁵²

2. Cemaleddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman İbn Nakîb el-Makdisî (ö. 698/1298); “et-Tahrîr ve't-Tahbîr li Ekvâli Eimmeti't-Tefsîr fî Kelami's-Semû'l-Basîr” isimli bir tefsir kitabı vardır. Neredeyse ömrünün tamamını tefsir ilmine harcamıştır. Kitabında elli musannifin tefsir görüşlerini derlemiştir. Eserin elli beş veya doksan dokuz cilt olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.⁵³ Müellif eserinde başkalarının değinmediği konulara değinmiştir. Şa'rânî (ö. 973/1565) “Bu kitaptan daha kapsamlı bir esere rastlamadım” demektedir.⁵⁴

⁴⁶ Ebû'l-Hasenât Muhammed Leknevî, a.g.e. s. 343-345.

⁴⁷ Suyûtî, a.g.e. s. 104; Dâvûdî, a.g.e. 2: 314; Zehebi, a.g.e. 2: 429.

⁴⁸ Davûdî, a.g.e. 1: 228; Ebû'l-Hasenât Leknevî, a.g.e. s. 85.

⁴⁹ Suyûtî, a.g.e. s. 75; Davûdî, a.g.e. 2: 5; Hacı Halife (Kâtip Çelebi), a.g.e. 1: 216.

⁵⁰ Davûdî, a.g.e. 2: 383; Ebû'l-Hasenât leknevî, a.g.e. s. 230.

⁵¹ Davûdî, a.g.e. 1: 95; Suyûtî, a.g.e. s. 75; Hacı Halife, a.g.e. 1: 364.

⁵² Ebû'l-Hasenât Leknevî, a.g.e. s. 102; Tâş Köprizâde a.g.e.2: 94; Davûdî, a.g.e. 1: 204

⁵³ Davûdî, a.g.e. 2: 149.

⁵⁴ Ebû'l-Hasenât Leknevî, a.g.e. s. 102; Hacı Halife, a.g.e. 1: 308.

IX. ASIR;

1. *Ali Semerkandî Alâuddin el-Kirmânî* (ö. 860/1456); “*Bahru'l-Ulûm*” ismiyle Kur'an'ı tefsir ettiği bir kitabı vardır. Eserinde tefsir kitaplarından seçtiği ve bazen de kendisinin tespit ettiği oldukça faydalı bilgiler vardır. Dört cilt olup Mücadele sûresinde son bulmaktadır.⁵⁵

2. *Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid el-Cürcânî* (ö. 816/1413); Tüm ilim dallarında söz sahibi bir âlimdir. Fussilet 53. âyetini tefsir ettiği “*Mukaddimetu fî'l-Âfâki ve fî'l-Enfûsi*”, “*Tefsiru'z-Zehrâveyn*” ve tamamlanmamış olan “*Hâşiyetu'l-Keşşâf*” isimleriyle Kur'an üzerine yaptığı çalışmaları mevcuttur.⁵⁶

X. ASIR;

1. *Şemseddin Ahmet b. Süleyman İbn Kemal Paşa* (ö. 940/1534); Rum asıllı meşhur bir âlimdir. Sâffât sûresine kadar yazdığı, Kur'an tefsiri vardır. Güzel bir tefsir olup değerli tahkikler barındırmaktadır. Yine “*Havâşi ale'l-Keşşâf*” ve “*Havâşi ala Evâili'l-Beydâvî*” isimli eserleri mevcuttur.⁵⁷

2. *Ebû's-Suûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafa* (ö. 982/1574); Osmanlı Şeyhulislamıdır. Tefsir ve fıkıh alanlarında tanınmıştır. “*İrşâdu'l-Aklu's-Selîm ila Mezâyâ'l-Kur'ani'l-Kerîm*” ismiyle sıkıcı olmayan güzel bir tefsiri vardır. Edebî nükteler ve latifeler barındırmaktadır.⁵⁸

XI. ASIR;

1. *Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî'l-Herevî* (ö. 1010/1602); dört ciltlik tefsir kitabı vardır.⁵⁹

2. *Ahmet b. Ebî Saîd* (ö. ?); Zehebî fikhî tefsir hakkında bilgiler verirken bu âlime değinmektedir.⁶⁰ “*et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye*” ismiyle oldukça kalın tek ciltlik tefsiri bulunmaktadır. Fars asıllı olduğu da söylenmiştir. Müellif bu eserinde fikhî meselelerin istinbat edildiği âyetlerin tefsirini yapmıştır.⁶¹

3. *Ahmet b. Muhammed b. Ömer el-Kâdî Şihâbuddin Edîp* (ö. 1069/ 1659); sekiz ciltten müteşekkil Beydâvî tefsirine yazdığı hâşiyesi bulunmaktadır.

XII. ASIR;

1. *Ahmet Âbâdî Nureddin Ahmet b. Şeyh Salih el-Hindî* (ö. 1155/1742); “*et-Tefsîru'r-Rabbânî ala Sûreti'l-Bakara*”, “*Tefsîru'l-Kur'an*”, “*et-Tefsîru'n-Nûrânî li's-Seb'i'l-Mesânî*” ve “*Hâşiyetu ala Evâili Tefsîri'l-Beydâvî*” isimleriyle muhtelif Kur'an tefsirleri bulunmaktadır.⁶²

2. *İsmail b. Mustafa Vehbî* (ö. 1195/1781); Sultanların huzurunda gerçekleşen tefsir dersleri geleneğini başlatan kişidir. Beydâvî'nin tefsirine yazdığı yedi ciltlik hâşiyesi vardır.⁶³

⁵⁵ Hacı Halife, a.g.e. 1: 223.

⁵⁶ Davûdî, a.g.e. 1: 432; Ebû'l-Hasenât Leknevî, a.g.e. s. 125.

⁵⁷ Ebû'l-Hasenât Leknevî 1: 326; ; Ebû'l-Hasenât Leknevî, a.g.e. s. 21; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifîn bi esmâi'l-müllîfîn*, Dâru ihyâi turâsî'l-Arabî, Beyrut,2010, 1: 344.

⁵⁸ Ebû'l-Hasenât Leknevî, a.g.e. s. 21; Hacı Halife, a.g.e. 1: 362; İsmail Paşa el-Bağdâdî, a.g.e. 1: 344.

⁵⁹ Hacı Halife, a.g.e. 1: 371.

⁶⁰ Zehebî, a.g.e. 2: 476. İsmail Paşa el-Bağdâdî, a.g.e.

⁶¹ İsmail Paşa el-Bağdâdî, a.g.e. 5: 14.

⁶² İsmail Paşa el-Bağdâdî, a.g.e. 5: 143.

⁶³ İsmail Paşa el-Bağdâdî, a.g.e. 5: 182.

XIII. ASIR;

1. *Ebû's-Senâ Şihâbuddin es-Seyyid Mahmud Efendi el-Âlûsî* (ö. 1270/1854); akli ve nakli ilimleri şahsında birleştirmiş Iraklı âlimdir. “*Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'an'i'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*” ismiyle tanınmış tefsiri mevcuttur. Müellif bu eserinde selef ve halefin görüşlerini cem ederek kendi görüşlerini bu rivayetler ışığında açıklamıştır. İlgili tüm taraflarca eseri kabul görmüştür.⁶⁴

2. *Abdulaziz Şah Veliyyullah Ahmet b. Mevlevî el-Hindî* (ö. 1239/1823); “*Fethu'l-Azîz fî Tefsiri'l-Kur'an*” isimli tefsiri vardır.⁶⁵

XIV. ASIR;

1. *Şeyh Hüseyin b. Molla Abdullah* (ö. 1322/1940); Irak ulemasından olup tefsir, fıkıh ve Arap dilinde mütehasıs biridir. “*Burhânu'l-Hedy*” isminde Kur'an tefsiri vardır.⁶⁶

2. *eş-Şeyh Kâsım b. eş-Şeyh Ahmet Molla Kaysî* (ö. 1375/1955); velut bir müellif olup birçok eseri mevcuttur. “*Târihu't-Tefsir*” ve “*es-Sirâcu'l-Münîr fî Usûli't-Tefsir*” isimli eserleri Kur'an üzerine yaptığı çalışmalarıdır.⁶⁷

Amacımız Hanefî mezhebinin önde gelen âlimlerinden tefsir hususunda eser verenlerin tümünü belirtmek değildir. Zaten bu makalenin kapsamı da buna kâfi gelmez. Çoğunluğu Hanefî mezhebinden olan Rum ve Hint asıllı müfessirlerin tefsir hakkında kaleme aldıkları eserleri incelediğimizde, bu eserlerin oldukça kemmiyet oluşturdıklarını görürüz. Sadece Keşşâf ve Beydâvî gibi müelliflerin tefsirlerine yapılmış olan haşiyelerin miktarı dahi oldukça fazladır. Kanaatimizce Kur'an tefsiri hakkında Hanefî ekolü imamlarının rolünü göstermede bu saydıklarımız yeterlidir.

5. SONUÇ

Bu makalede İmam Ebû Hanîfe'nin tefsir medresesinin başlangıcını, sahabe ve tâbiîn okullarındaki kökenlerini ortaya koyduk. Sahabe ve tâbiîn medreselerinin re'ye ve içtihadı dayalı istinbatlarda bulunduklarını örnekleriyle gösterdik. Ebû Hanîfe ve arkadaşları da bu devasa mirastan faydalanmış, görüşlerinin ve içtihatlarının temellerini oluşturmuşlardır. Kur'an tefsiri hakkında Ebû Hanîfe'den gelen görüşlerin azlığına rağmen görüşlerinin ve içtihatlarının Allah'ın kitabından sağlam bir zemine istinat ettiğini tespit ettik.

Ebû Hanîfe'den sonra gelen mezhep imamları hocalarından miras aldıkları meselelere ve fetvalara dayanarak Kur'an'ın yol göstericiliğiyle usûl oluşturmayı ve fer'î fikhî meseleleri tesis etmeyi başarmışlardır. Bu âlimler bu usule binaen tefsir eserleri kaleme almışlardır. Biz bu hususları fıkıh, ahkâm âyetlerinin ve Kur'an'ın tümünü tefsir ettikleri kitaplarda görmekteyiz. Tefsir kitaplarının tarihin farklı evrelerinde ve farklı coğrafyalarda kaleme alınmış olması Hanefî mezhebi ekolünün sadece fikhî boyutunu göstermemektedir. Bilakis tefsir sahasında da ciddi çalışmalar yaptıklarını bizlere göstermektedir. Meseleye bu bakımdan yaklaşıldığında Hanefî mezhebinin tefsir ekolünün varlığını tespit etmekteyiz.

Hanefî mezhebi imamları kaleme aldıkları Kur'an'ın fikhî tefsirini yaptıkları eserlerinde imamları Ebû Hanîfe'nin naslardan istinbat ederken kullandığı metodu kullanmışlardır. Bu

⁶⁴ Zehebî, a.g.e. 2: 351.

⁶⁵ İsmail Paşa el-Bağdâdî, a.g.e. 5: 474.

⁶⁶ Velid el-A'zâmî, *Medresetu'l-İmam Ebî Hanîfete*, Dâru Âfâki'l-Arabiyyeti, Bağdâd, 1935, s. 75.

⁶⁷ Velid el-A'zâmî, a.g.e. s. 137.

sebeple Kur'an'ın tefsirinde mensubu oldukları mezhebin görüşlerini öne çıkarmışlardır. Yazdıkları eserlerde mezhebi tefsir örneklerini oluşturmaktadır. İslamî literatürün tüm dönemleri te'lif edilmiş bu eserler ile doludur. Kur'an-ı Kerim'den fikhî hükümler çıkarmak nihayetinde tefsir/te'vil faaliyetidir.

6. KAYNAKLAR

- Abdu'l-İsâvî, Şaban Suûd, *İbn Ömer ve eseruhu fi't-tefsir*, mecelletü'l-câmiati'l-İslamiyyeti, sayı, 5/17, Bağdâd, 2005.
-, *Devru Medrestî Ebî Hanîfete fi't-Tefsîr*, Mecelletu Külliyyeti'l-İmami'l-Azam, sene, II, sayı, 3, 2006.
- Cassâs, Ahmet b. Ali Ebû Bekir er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Sadık el-Kamhâvî), Beyrut, 2010.
- Davûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali, *Tabakâtu'l-müfessirin*, (thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire, 1972.
- Ebû Nuaym el-İsbehânî, *Müsnedü'l-İmam Ebî Hanîfete*, (thk. Nazar Muhammed el-Faryâbî), Riyad, 2008,
- Ebû Ubeyde Kasım b. Sellâm, İbn Abdullah el-Herevî, *Fedâilu'l-Kur'an*, (thk. Mervan el-Atiyye, Muhsin el-Harebe ve Vefa Takiyüddin), Dimeşk, 1995.
- Ebû Zehre, Muhammed, *Ebû Hanîfe: Hayatuhu ve asruhu- ârauhu'l-fikhiyye*, Beyrut, 1977.
- Ebû'l-Hasenât, Muhammed Abdulhay el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut, 1906.
- Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, (thk. Hamza b. Züheyr Hafız), Medine, 2008.
- Hâcî Halife, Mustafa b. Abdullah (Kâtip Çelebî), *Keşfu'z-zünûn an esâmî'l-kutubi ve'l-fünûn*, Bağdâd, 2010.
- Hatîb el-Bağdadî, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Tarîhu Bağdâd*, (thk. Dr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut, 2002.
- İbn Hacer Askalânî, Ahmet b. Ali Hacer Ebû'l-Fadl, *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, 2010.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddin Ebû Abdullah, *A'lâmu'l-muvakkîn an Rabbi'l-âlemîn*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut, 1977.
- İbn Teymiyye, Muhammed Takiyüddin Ebû'l-Kasım, *Mukaddimetu fi usûli't-tefsir*, Beyrut, 1980,
- İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn bi esmâi'l-müellifîn*, Beyrut, 2010.
- Kallek, Cengiz, *Fukaha-yi Seb'a*, TDV İslam Ansiklopedisi, ist. 1996.
- Meşhedânî, Haşim Abdu Yâsîn, *Abdullah İbn Mes'ûd ve medresetuhu't-tefsiriyye*, Bağdâd, 1990.

- Muhsin Abdulhamid, *Tatavvru't-tefsir*, Musul, 1989.
- Neseî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmet b. Mahmut, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, (thk. Yusuf Ali Bedevî), Beyrut, 1998.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Minhâc şerhu sahihi Müslim b. Haccâc*, Beyrut, 2010.
- Selkînî, Abdullah Muhammed, *Hibru'l-Ümmeti Abdullah İbn Abbâs*, Beyrut, 1986.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaledin, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, (Ali Muhammed Ömer), Kahire, 2010.
- Suyûtî, Celaledin Ebu Bekr, *İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Beyrut, 1988.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, (thk. Dr. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî), Beyrut, 2001.
- Taş Köprî Zâde, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-Siyâde fî mevduâti'l-ulûm*, Beyrut, 2001.
- Velid el-A'zâmî, *Medresetu'l-İmam Ebî Hanîfete*, Bağdâd, 1935.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, Kahire, 2010.